

**BOLŞEVİZMİN MİLLİ MÜNASİBƏTLƏRDƏ TUTDUĞU MÖVQE VƏ
AZƏRBAYCAN SSR-DƏ MİLLİ SİYASƏTDƏ İLK ƏYİNTİLƏR
(1920-Cİ İLLƏRİN I YARISI)**

Cəfər Xanəliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

cafar.xanaliyev1988@mail.ru

Açar sözlər: *milli münasibətlər, formal müstəqilliyin sonu, sovet milli siyasəti, ərazi bütövlüyünə qəsd.*

Sovet Rusiyasının Azərbaycana qarşı demək olar ki, bütün sahələrdə mahiyyət etibarilə çar Rusiyasından o qədər də fərqlənməyən imperialist və milli müstəmləkə xarakteri daşıyan siyasət tətbiq etməyə çalışması, həmçinin milli münasibətlərdə tutduğu riyakar mövqe Cənubi Qafqazın çoxmillətli ölkəsi olan Azərbaycan SSR üçün xüsusi ilə çox ağır nəticələrə gətirib çıxardı. Əgər Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı münasibətlərdə gərginlik mənbəyi olan ərazi və sərhəd münaqişələrini tərəflərin qarşılıqlı güzəştləri əsasında nisbətən tez həll etmək mümkün olmuşdusa, lakin ən çox ərazi itirən yenə də Azərbaycan SSR oldu.

Moskva tərəfindən Qarabağın dağlıq hissəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı planlaşdırılan yeni qəsd həm də Ermənistandakı müxtəlif siyasi rejimlərin, sonradan isə sovet Ermənistanının başladığı ərazi iddiaları oyunu idi. Sovet milli siyasətinin rəsmi elan edilmiş prinsiplərinin praktik fəaliyyətdə ciddi təhrif edilməsi, beynəlmilətçi respublika bolşevik rəhbərliyinin qeyri-ciddi mövqeyi və mərkəzin bu məsələdə tutduğu birtərəfli, qərəzli mövqe 1920-ci illərin ilk yarısında Ermənistanın xeyrinə tarixi ərazilərimizin itirilməsinə gətirib çıxardı. Belə bir siyasət əhəlinin bolşevik hökumətinin vəd etdiyi keyfiyyətə yeni milli münasibətlərin bərqərar olacağına bəslədiyi inamın boş çıxması demək olmaqla bərabər, sonda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki sərhədlərimiz daxilindəki ərazimizin xeyli azalması ilə nəticələndi.

Sovet milli siyasətinin anti-Azərbaycan mahiyyətini müəyyən edən başqa bir istiqamət yeni hakimiyyətin ilk vaxtlar ağız dolusu vəd etdiyi milli sovet respublikalarının Sovet Rusiyası ilə tam bərabər hüquqlu əsaslarla əlaqələr saxlayacağına, sosialist cəmiyyəti qurulmasında əlbir hərəkət edəcəkləri haqqındakı bəyanat və öhdəliklərin 1920-ci ilin yayından başlayaraq ciddi dəyişikliklərə məruz qalması idi.

Zaqafqaziya ittifaqı və SSRİ-nin təşkili heç bir siyasi reallıq və iqtisadi zərurətdən irəli gəlməyərək, yalnız mərkəzin siyasi ambisiyalarının və məkrli planlarının zorakı üsullarla həyata keçirilməsinin nəticəsi idi.

**ПОЗИЦИЯ БОЛЬШЕВИЗМА В НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ
И ПЕРВЫЕ УКЛОНЕНИЯ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
(ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1920-Х ГГ.)**

Джафар Ханалиев

Ключевые слова: национальные отношения, конец формальной независимости, советская национальная политика, покушение на территориальную целостность.

Попытка советской России применить против Азербайджана, практически во всех сферах, политику империалистического и национального колониального характера, по существу не отличающуюся от царской России, а также лицемерная позиция в национальных отношениях привели к очень тяжелым последствиям, особенно для Азербайджанской ССР, многонациональной страны Южного Кавказа. Если территориальные и пограничные конфликты, являющиеся источником напряженности в отношениях между Азербайджаном и Грузией, удалось разрешить относительно быстро на основе взаимных уступок, но зато Азербайджанская ССР все же потеряла большие территорий.

Новый заговор, спланированный Москвой против территориальной целостности Азербайджана в Нагорном Карабахе, был также игрой территориальных претензий, начатой различными политическими режимами в Армении, а затем и Советской Арменией. Серьезное искажение в практической деятельности официально провозглашенных принципов советской национальной политики, несерьезная позиция интернационалистского республиканского большевистского руководства и занимаемая в этом вопросе односторонняя, предвзятая позиция центрального руководства, привели к потере наших исторических территорий в пользу Армении в первой половине 1920-х годов. Такая политика означала потерю веры населения, обещанные большевистским правительством качественно новые национальные отношения в конечном итоге привело к значительному сокращению нашей территории чем в пределах границ во времена Азербайджанской Демократической Республики.

Еще одним направлением, определившим анти-Азербайджанский характер советской национальной политики, было обещание новой власти в первое время, что национальные советские республики, будут

поддерживать отношения с советской Россией на равноправных основаниях, что они будут действовать сообща в построении социалистического общества, и обязательства, начиная с лета 1920 года, обещания претерпели существенные изменения.

Основание Зафедерации и СССР не была связано какой-либо политической реальностью или экономической необходимостью, а была лишь результатом насильственной реализации политических амбиций и коварных планов центра.

THE POSITION OF BOLSHEVISM IN NATIONAL RELATIONS AND THE FIRST CHANGES IN NATIONAL POLITICS IN THE AZERBAIJAN SSR (I HALF OF 1920S)

JafarKhanaliyev

Key words:*national relations, end of formal independence, soviet national policy, attack on territorial integrity.*

Soviet Russia's attempt to apply an imperialist and national-colonial policy towards Azerbaijan, which is essentially not that different from tsarist Russia in almost all areas, as well as its hypocritical position in national relations, led to particularly severe consequences for Azerbaijan SSR, a multi-ethnic country of the South Caucasus. . If the territorial and border conflicts, which are the source of tension in the relations between Azerbaijan and Georgia, were resolved relatively quickly on the basis of mutual concessions of the parties, the Azerbaijan SSR would be still the one that lost the most territory.

The new conspiracy planned by Moscow against the territorial integrity of Azerbaijan in the mountainous part of Karabakh was also a game of territorial claims started by different political regimes in Armenia, and later by Soviet Armenia. The serious distortion of the officially announced principles of the Soviet national policy in practical activity, the frivolous position of the Bolshevik leadership of the internationalist republic and the one-sided, biased position taken by the center on this issue led to the loss of our historical territories in favor of Armenia in the first half of the 1920s. Such a policy meant that the people's faith in the establishment of qualitatively new national relations promised by the Bolshevik government was wasted, and in the end, it resulted in a significant reduction of our territory within the borders of the Azerbaijan Democratic Republic.

Another direction that defines the anti-Azerbaijani nature of the Soviet national policy is that the declarations and commitments of the national Soviet republics, which the new government promised at first, that the national Soviet republics would maintain relations with Soviet Russia on the basis of full equal rights, and that they would work hand in hand in building a socialist society, were seriously violated starting from the summer of 1920.

The formation of the Transcaucasian Union and the USSR was not the result of any political reality or economic necessity, but only the result of the violent implementation of the political ambitions and insidious plans of the center.

Sovet hakimiyyəti qurulmasının, onun Azərbaycanda tətbiq etdiyi sözdə bir, əməli fəaliyyətdə fərqli milli siyasətinin xalqımızın tarixində törətdiyi faciəli nəticələri çox olmuşdur. Bu siyasətin milli dövlətçiliyimizə, milli adət-ənənələrimizə, mədəniyyətimizə vurduğu zərbələr ölçüyəgəlməz dərəcədə böyükdür. Biz indiki tədqiqatımızda bunlardan yalnız bəziləri, indiyədək tarixi ədəbiyyatlarda və elmi dövriyyədə verilməmiş bir sıra məqamlar üzərində dayanmağı vacib sayırıq.

Azərbaycanda bolşevik sovet milli siyasətinin ən ağır nəticəsi sovet hakimiyyətinin elə ilk günlərindən birmənalı şəkildə qəbul olunan “müstəqillik oyunu” ilə başlamış sosialist dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi şəraitində hər cür milli müstəqillik təzahürlərinə son qoyulmasını və sonda milli sosialist respublikalarının Sovet Rusiyanın tərkibinə qatılmasını nəzərdə tutan sovet imperiyasının yaranması ilə milli müstəqillikdən tam məhrum edilməsi idi.

Sovet milli siyasətinin həyata keçirilməsi gedişində xalqımızın başına gətirilən daha bir faciə, tarixi bəla proletar həmrəyliyi və beynəlmiləçiliyi adı ilə əzəli və tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan və Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikalarına “bağışlanması” idi.

Bu faciə 70 ilə yaxın davam etsə də, 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi ilə Azərbaycanda dövlətçiliyin yeni, dönməz və daha parlaq səhifəsi açılsa da, amma mərkəzin 1920-ci illərdə müxtəlif vaxtlarda sərhədböyü ərazilərimizi “öz ata-baba mirası” kimi qonşu sovet respublikalarına pay verməsinin acı və ağır fəsadlarının bəlalarını biz bu gün də yaşamaqda, görməkdə davam edirik.

Qeyd edək ki, milli respublikaların müstəqilliyinin ləğvinə aparan sovet milli siyasətinin ağır nəticələrini tək biz yox, digər milli sovet respublikaları da öz üzərlərində hiss edirdilər. Yəni o vaxt beynəlxalq vəziyyətin əlverişsizliyi, daxili səbəblər və digər faktorların təsiri ilə milli müstəqilliyin qorunması mümkün olmasa da, ancaq əvvəlki “parçala, hökm sür!” imperiya siyasətini indi bir qədər dəyişilmiş formada məharətlə davam etdirən Sovet Rusiyasının qonşu

milli respublikalar arasında milli ədavəti məharətlə qızıqdırmağa nail olaraq törətdiyi ərazi və sərhəd münaqişələrinin “bolşeviksayağı” həlli gedişində ən çox ərazi itkilərinə məruz qalan da məhz Azərbaycan SSR oldu.

Qafqazda hələ Rusiya çar imperiyası dövründə çoxmillətli region sayılan ərazilərin yeni sovet hakimiyyəti dövründə milli qarşিদurma və silahlı münaqişələrə çevrilməsi tamamilə gözlənilən hal olsa da, amma Sovet Rusiyasının bu vəziyyəti daha da qızıqdırması, Azərbaycan SSR üçün xüsusi ilə çox ağır nəticələrə gətirib çıxardı.

Cənubi Qafqazda onlarla belə mübahisəli və milli zəmində qarşিদurma yaradan vəziyyətlərin çoxu Azərbaycan SSR-lə bağlı idi. Axalsıx, Borçalı vilayətləri, Qarayazı düzənliyi, Zaqatala dairəsi ən çox Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının qarşılıqlı iddialarının meydanı idisə, Cənubi Qafqaza XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq zaman-zaman köçürülüb gətirilən ermənilərin, Moskvanın xüsusi olaraq havadarlıq etdiyi Ermənistan SSR-nin əzəli torpaqlarımıza – Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz və digər ərazilərimizə iddiaları tamamilə ədalətsiz və qeyri-qanuni idi.

Sovet Rusiyası yeni yaranmış sovet milli respublikaları arasında belə ərazi mübahisələri yarandığı vaxt malik olduğu hərbi, siyasi, inzibati və digər formalar vasitəsi ilə vəziyyətin gedişinə, yerli hökumətlərin mövqeyinə təsir edib qayda-qanunu bərpa etmək və sakitliyə nail olmaq əvəzinə Azərbaycan SSR rəhbərliyindəki ziddiyyətlərdən, erməni-rus kadrlarının anti-millə mövqelərindən vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmək üçün məharətlə istifadə edirdi.

Əgər Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı münasibətlərdə gərginlik mənbəyi olan ərazi və sərhəd münaqişələrini tərəflərin qarşılıqlı güzəştləri əsasında nisbətən tez həll etmək mümkün olmuşdusa, lakin ən çox ərazi itirən yenə də Azərbaycan SSR oldu. Borçalı, Qarayazı və Axalsıx kimi türk-müsləman əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi bölgələrin mərkəzin ciddi təzyiqləri altında Gürcüstana verilməsi növbəti tarixi faciəmiz və ədalətsizlik idi.[14, s.127].

Bundan da ağır itkilər mərkəzin Ermənistanla Azərbaycan arasında guya, mübahisəli sayılan tarixi ərazilərimizin taleyini həll edəndə baş verdi. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər)Partiyası Mərkəzi Komitəsinin hazırladığı və Moskvaya göndərdiyi müxtəlif sənədlərdə istər Zəngəzurun, istərsə də Qarabağın tarixi Azərbaycan torpaqları olmasını sübut edən çoxlu sübutlar və faktlar var idi.[2]. Lakin, məhz mərkəzin siyasi ambisiyalarının, imperiya siyasətinin təzyiqləri və yerli rus-erməni bolşevik partiya funksionerlərinin satqıncılığı məsələ ətrafında mübahisə və müzakirələrin xeyli davam etməsinə, sonda isə bu günlərimizdə xalqımız üçün irili-xırdalı siyasi və milli münasibətlərlə bağlı problemlərin səbəbi olan qərarların qəbul edilməsinə gətirib çıxarmışdı.

Moskva tərəfindən Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları arasında sərhəd və ərazi iddialarının “həll edilməsinin” guya başa çatması elan edilməsindən sonra belə, sərhədboyu ərazilərdən azərbaycanlı əhalinin dəfələrlə qaçqın düşməsi, Ermənistan tərkibində saxlanılan azərbaycanlılardan ibarət yaşayış məntəqələrində sosial-iqtisadi problemlərin get-gedə ciddiləşməsi və yerli hökumətin bu vəziyyətə tam laqeyd münasibəti, sərhədboyu Azərbaycan ərazisində əsasən ermənilərin yaşadığı yaşayış məntəqələrinin dəfələrlə Ermənistan SSR-ə birləşdirmək üçün xüsusi təşkil olunmuş seperatçılıq kampaniyaları nəinki o illərdə, həm də sonrakı on illər boyu davam etməkdə idi.

Qeyd etdik ki, Azərbaycanın tarixi torpaqlarının Ermənistana güzəşt edilməsi praktikası tarixində 1920-ci illər ən kədərli və ağır dövr kimi yadda qalmışdır.

Burada İrəvan şəhərinin hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ermənistana güzəşt edilməsini bir daha yada salmaq yerinə düşərdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev AXC-nin tariximizdə yeri və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirməklə bərabər bunu da əlavə etmişdir ki, *“AXC Milli Şurasının bu qərarı haqqında mən fikirlərimi dəfələrlə bildirmişdim. Bu gün də demək istəyirəm ki, böyük səhv və böyük cinayət idi. Ancaq bu tarixi həqiqətdir”*. [6, s.210].

Beləliklə, əvvəli hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlayan Ermənistanın qeyri-qanuni və ədalətsiz tələblərini müdafiə edən respublika daxilindəki və ondan kənardakı qüvvələrin köməyi ilə torpaqlarımızın itirilməsi, ərazi bütövlüyümüzün pozulması prosesi zaman-zaman davam etmişdir.

“1920-ci ildə sovet hökumətinin qərarı və erməni millətçilərinin təkidi ilə bizim digər tarixi torpağımız olan Zəngəzuru da Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirdilər. Bu, xalqımıza qarşı növbəti cinayət idi. Bunun da məqsədi tam aydın idi. Azərbaycanı Naxçıvandan və Türkiyədən coğrafi nöqtəyi-nəzərdən ayırmaq üçün atılmış bir addım idi”. [6, s.211].

Bu işdə ən dəhşətlisi isə o idi ki, Azərbaycan torpaqlarının bədnam qonşulara güzəşt edilməsi məsələsinin müzakirələrində Azərbaycanın partiya və dövlət rəhbərlərinin fikri soruşulmadan və ya rəyi nəzərə alınmadan gizli qərarlar qəbul edilirdi.

1920-ci il avqust ayının 10-da, yəni Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulmasından 3 aydan çox əvvəl İrəvanda daşnak Ermənistan hökuməti və Sovet Rusiyanın imzaladığı sazişdə sonuncu Zəngəzur və Naxçıvan bölgələrinin Ermənistana birləşməsi tələbinə öz razılığını bildirmişdi. [11, s.134]. Bu qərarın qəbul edilməsinə İosif Stalin və Serqo Orconikidzenin də təsiri böyük olmuşdu və bu mövqe yaxın vaxtlarda Ermənistanın sovetləşdirilməsi perspektivləri ilə əlaqələndirilirdi. RSFSR-lə Daşnaq Ermənistanı arasında imzalanmış 10 avqust, 1920-ci il müqaviləsinin altı bəndindən dördü

Azərbaycan-Ermənistan ərazi məsələlərinə aid idi. Müqavilənin ikinci bəndində deyilirdi: “Ermənistan Respublikası qoşunlarının yerləşdirilməsi üçün bu sazişlə müəyyən edilmiş zolaqlar istisna olmaqla mübahisəli vilayətlər Qarabağ, Zəngəzur qəzası və Naxçıvan diyarı RSFSR qoşunları tərəfindən tutulur”. [1, iş.201, v.171-172]. Ərazi məsələləri ilə bağlı həmin müqavilədə olduqca ədalətsiz qərar qəbul edilir. Həmin müqavilənin şərtlərinə görə Azərbaycana məxsus olan Şərur-Dərələyəz bölgəsi bütövlükdə qeyd-şərtsiz Ermənistanla verildi. Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan isə “mübahisəli ərazilər” elan olundu. Şərur-Dərələyəz bölgəsinin belə səxavətlə Ermənistanla “bağışlanması” ermənilərin iştahını daha da artırdı və Azərbaycanın digər ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun işğalına siyasi zəmin yaratdı. Bununla Sovet Rusiyası Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanı sovetləşdirmək siyasəti yürüdü. Ərazi məsələləri ilə bağlı mərkəzin belə ədalətsiz mövqeyinə ciddi etirazını bildirən Nəriman Nərimanov Moskvaya həyəcənli teleqramlar və Azərbaycan nümayəndə heyətini göndərmişdi. N.Nərimanovun avqustun 12-də Lenin və Çiçerinə göndərdiyi teleqramda daşnak Ermənistanın işğalçılıq siyasətini və onu müdafiə edən Mərkəzin nümayəndələrinin birtərəfli mövqeyini qətiyyətlə pisləyir və Ermənistanın hərəkətlərinə son qoyulmasını tələb edirdi. Lakin təəssüf ki, Nəriman Nərimanovun müraciəti cavabsız qalır.

1920-ci il dekabr ayının 1-də Moskvanın birbaşa təzyiqləri altında Azərbaycan rəhbərliyi adından guya Azərbaycanın Ermənistanla mübahisəli ərazilərdən əl çəkməsi, Zəngəzurdan, Naxçıvandan imtina etməsi, Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verməsi haqqında fikirlərin rəsmən səslənməsi [7, s.7] prosesi bir günün işi deyildi. Əslində bu bəyanatın məzmunu Moskvadan başlayaraq, həmin ərəfədə Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Cənubi Qafqaz Bürosunda bir neçə dəfə müzakirə edilmiş, buradakı azərbaycanlı təmsilçilərin ciddi etirazlarına baxmayaraq səs çoxluğu ilə qəbul edilmişdi.

Azərbaycan torpaqlarının taleyinin avtoritar üsullarla həlli İrəvanda sovet hakimiyyəti elan olunandan iki gün sonra, 1920-ci il dekabrın 2-də RSFSR-lə Sovet Ermənistanı arasında imzalanan hərbi-siyasi sazişin xüsusi maddələri ilə davam etdirildi. Sazişin 3-cü maddəsində yazılırdı ki, Rusiya Sovet hökuməti İrəvan quberniyasının..., Zəngəzur qəzasının Ermənistan SSR ərazisinin tərkibinə daxil olmasını mübahisəsiz tanıyır.[3, s.63]. Ermənistan sovetləşdikdən sonra Zəngəzuru ələ keçirməyə can atan ermənilər 1920-ci ilin sonundan başlayaraq Azərbaycan ərazilərinə hücumlarını yenə də davam etdirdilər. Rəsmi İrəvan Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusu ilə saziş imzaladı və onun köməyi ilə 1921-ci ilin iyulunda Zəngəzurun yuxarı hissəsini işğal etdilər. Beləliklə, Azərbaycan torpaqları olan 11.000 kv.km ərazimiz (buraya əsasən Zəngəzur qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası və Göyçə dairəsi daxil idi) Ermənistanla verildi.

Doğrudur, həmin vaxt Azərbaycan rəhbərliyinin, eləcə də Naxçıvanda yerli əhalinin bu qərara etiraz çıxışlarının güclənməsi, həmçinin Osmanlı dövlətinin diplomatik təzyiqləri səbəbindən Naxçıvanın taleyi Ermənistanın (RSFSR və Ermənistan SSR arasında) planlaşdırdığı kimi həll edilmədi. Zəngəzur məsələsində isə o vaxtkı Azərbaycan rəhbərliyinin, xüsusilə də Nəriman Nərimanov və onun həmfikirələrinin öz əvvəlki mövqelərini inadla müdafiə etməsi bədnam 1920-ci il 1 dekabr bəyanatındakı müddəanın icrasının 1927-ci ilə qədər ləngiməsinə müəyyən qədər təsir edən amillərdən biri olmuşdur.

Lakin, 1920-ci illərin ikinci yarısında proletar diktaturası rejiminin sərt cəza tədbirlərinin gücləndiyi, milli bolşevik qüvvələrin beynəlmiləlçi bolşevik qüvvələri ilə mübarizədə məğlubıyyəti qəti aydın olduqdan sonra, Mərkəz bu məsələnin Ermənistanın xeyrinə həll edilməsi üçün son addımlarını da atdı. Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Ermənistanın şovinist ruhlu hakim dairələri Azərbaycanın digər ərazilərini də zorla qoparıb öz ərazilərinə birləşdirməyə nail ola bildilər. Zaqafqaziya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin 1927-ci il 1 yanvar tarixli iclasının qərarı ilə Cəbrayıl qəzasının 24 kəndi, 1927-ci il 20 iyun tarixli iclasının qərarı ilə isə Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının 1.065 desyatin ərazisi “mübahisəli ərazi” kimi kimə məxsus olduğu məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdı. [17]. Zaqafqaziya MİK-in 1929-cu il fevralın 18-də M.Sxakayanın sədrliyi, Azərbaycan nümayəndələrindən isə D.Bünyadzadə, M.C.Bağirov və S.Yaqubovun iştirakı ilə keçirilən iclasında (protokol №3) Mehridə erməni rayonu yaratmaq adı altında Zəngilan rayonunun 3 kəndi – Tuqut, Nüvədi və Eynazur Ermənistanına verildi. [10, s.231].

Bu itirilən torpaqların hamısını ürək yanğısı ilə qeyd edən Ümummillə lider Heydər Əliyev demişdir: *“...1929-cu ildə Zaqafqaziya MİK-in qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 657 kv. km torpağı Ermənistanına verilmişdi... Başqa torpaqlar da veriləndir...Sırf Azərbaycan kəndi olan Nüvədi kəndi də 1929-cu ildə Azərbaycanın tərkibindən Ermənistanına veriləndir... Ermənilər Zəngilanı (o vaxt Cəbrayıl qəzası idi) alanda Araza çıxan ərazini 10 kilometr dəmir yol xəttini işğal etmişdilər... İndi isə 46 kilometr Arzboyu ərazini ələ keçiriblər...”*[5]. Ən ağırı isə bu idi ki, Naxçıvan bununla da Azərbaycanın əsas hissəsindən bu günədək ayrı salındı və qardaş Türkiyə ilə hər cür əlaqələr düşünölmüş şəkildə kəsildi. Sovet totalitar rejiminin milli siyasəti nəticəsində Zəngəzurun bir hissəsinin ermənilərin əlinə keçməsiylə Azərbaycan torpaqları parçalandı, pərən-pərən salındı. Torpaqlarımızın sonrakı işğalı üçün yeni zəmin və şərait yaradıldı.

2020-ci ildə 44 günlük Zəfər Müharibəsində qələbəmizi rəsmiləşdirən 10 noyabr Üçtərəfli Bəyanatda Naxçıvana maneəsiz nəqliyyat əlaqələrinin təmin edilməsi haqqında Ermənistanın götördüyü öhdəliyi öz himayədarlarına

arxalanaraq bu günədək yerinə yetirməməsi məsələnin əvvəlcədən düşünülüb hazırlanmış məkrli planın bir addımı olduğunu sübut edir.

Moskva tərəfindən Qarabağın dağlıq hissəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı planlaşdırılan yeni qəsd Ermənistandakı müxtəlif siyasi rejimlərin, sonradan isə sovet Ermənistanının başladığı ərazi iddiaları oyunu idi.

Qeyd etməliyik ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə hərəkətində Qarabağ məsələsi digər bu sıradan olan ərazi iddiaları ilə müqayisədə xüsusi ilə davamlı olmuşdur. Lakin, Azərbaycan tərəfinin, xüsusi ilə Nəriman Nərimanovun və ona yaxın milli əqidəli rəhbər partiya-sovet kadrlarının inadkarlığı, gərgin fəaliyyəti o illərdə ermənilərin niyyətlərinin gerçəkləşməsinin qarşısını müəyyən qədər almışdı.

Tərəflərin kəskin qarşıdurmasının, siyasi mübarizəsinin mərkəzin birtərəfli mövqeyi səbəbindən güclənməsi bu məsələ ətrafında da mübarizəni get-gedə daha da şiddətləndirirdi.

İosif Stalin, Serqo Orconikidze kimi Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiya rəhbərlərinin və onların yerli partiya təşkilatındakı əlaltılarının Azərbaycanın müstəqilliyinin məhdudlaşdırması yolunda, ərazi bütövlüyünün pozulması üçün göstərdikləri cəhdlərin bəzən sonadək baş tutmaması, o vaxtki siyasi reallıqları nəzərə alsaq, bəlkə də bir möcüzə idi.

Bu hadisələrin gedişində bəzən elə vəziyyətlər də yaranırdı ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinin az qala Ermənistan SSR-də sosial dəyişikliklərin və sosializm cəmiyyəti qurulmasının həlledici şərti kimi qələmə verənlər öz məqsədlərinə olduqca çox yaxınlaşmış olurdular. Yalnız son anda Nəriman Nərimanov və digər milli maraqları qorumağa çalışan həmkarlarının gərgin əməyi, məqsədyönlü fəaliyyəti, xüsusi inadkarlığı sayəsində Azərbaycan əleyhinə Ermənistanın xeyrinə bir cəbhədə birləşmiş qüvvələrin plan və niyyətləri pozulurdu.

Ermənistan SSR-nin Dağlıq Qarabağa olan iddiaları haqqında Moskvadan başlayaraq partiyanın Zaqafqaziya bürosunda, onun plenumlarındakı müxtəlif müzakirələrdə söylənilmiş fikirlər və qəbul edilmiş qərarlar barədə indiyədək tarixi ədəbiyyatlarda çox yazılmışdır. Buna görə də biz indiki tədqiqatımızda elmi dövriyyədə hələlik verilməmiş, toxunulmamış bəzi məqamlar üzərində dayanmaq istərdik.

Qeyd etməliyik ki, RK(b)P Zaqafqaziya bürosunun 1921-ci il 4 və 5 iyul tarixli iclaslarının protokollarının, onların məzmununun diqqətlə təhlili hal-hazırda bizə bəzi fərqli qənaətlərimizi söyləməyə imkan verir.

Bu bir mənalı şəkildə aydındır ki, Qarabağın dağlıq hissəsinin Azərbaycan SSR tərkibində qalmasına və Azərbaycanın 1992-ci il 2 martında Birləşmiş Millətlər Təşkilatına (BMT-yə) qəbul edilərkən [9, s.9]həmin ərazinin Azərbaycanın tərkibində olmasını təsdiq edən inzibati xəritə əsas götürülməklə təşkilata üzv olmasına görə xalqımız sözün əsl mənasında Nəriman

Nərimanovun həmin 1921-ci il 4-5 iyul tarixli qərarların ətrafındakı baş verən hadisələrin gedişində nümayiş etdirdiyi əsl fədakar mövqeyinə görə çox borcludur.

Bəhs edilən 1921-ci il 4-5 iyul müzakirələri xalqımızın və onun milli maraqlarının qorunmasının nə qədər çətinliklə əldə olunduğunu bir daha yenidən göstərmiş oldu. Hər iki gündə Qafqaz bürosunun iclaslarında kəskin diskussiyyalar şəraitində gedən müzakirələrdə İosif Stalin, Serqo Orconikidze bir daha anti-azərbaycan mövqələrini nümayiş etdirərək Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistan SSR-ə verilməsi məsələsində xüsusi fəallıq göstərmişdilər.

Məsələnin Azərbaycan SSR üçün daha fəsadlı nəticələrlə başa çatacağı variantının, bir qədər obrazlı desək, zərərsizləşdirilməsində, vəziyyətin Moskvanın emissarlarının və onların Azərbaycan rəhbərliyindəki əlaltılarının arzu etdikləri məcrada davam etməsinin qarşısının alınmasında Nəriman Nərimanovun, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər)Partiyası Mərkəzi Komitəsinin tərkibindəki milli ruhlu vətənpərvər nümayəndələrinin əlbir hərəkətləri müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdi.

Mərkəzin 1921-ci ilin iyulunda Azərbaycan partiya təşkilatına rəhbər təyin etdiyi Sovet dövlətinin ən tanınmış simalarından biri olmuş Sergey Kirovun bu məsələyə münasibətdəki mövqeyinin araşdırılması bu günə qədər sonadək araşdırılmamış bəzi məsələlərin dəqiqləşdirilməsinə kömək etmiş olardı.

Qeyd etməliyik ki, Sergey Kirov burada fəaliyyətə başladığı vaxtlarda yerli şəraitə tam bələd olmaması və yerli partiya təşkilatında qarşıdurma vəziyyətinin aradan qaldırılması yollarını tapmağa çalışdığı bir vaxtda Dağlıq Qarabağ məsələsinin müzakirələrində, müvafiq yekun qərarın ilkin variantının qəbul edilməsində, əvvəlcə, bəlkə də inersiya ilə, hələ Moskvada birgə iş şəraitindən tanıdığı İ.Stalinin və S.Orconikidzenin mövqələrində dayanmışdı.

Lakin, Sergey Kirov bəhs edilən iyul günlərində məsələ ətrafında qızğın müzakirə və mübahisələrdə Nəriman Nərimanovun və müzakirələrdə iştirak etmiş Muxtar Hacıyevin, Mirzə Davud Hüseynovun gətirdiyi arqumentlərin haqlılığını və ciddiliyini gördükdən sonra öz mövqeyini dəyişmişdi.[16, c.58].

Məhz S.Kirovun Qarabağ məsələsi ətrafında müzakirələrin gedişində gözlənilmədən mövqeyini dəyişməsi mərkəzin emissarlarının da fikirlərinin müəyyən qədər dəyişməsinə və sonda Dağlıq Qarabağa muxtariyyət statusu verilməklə, Azərbaycan SSR-nin tərkibində qalması haqqında yekun qərarın qəbul edilməsinə mühüm kömək göstərmişdi.

Lakin S.Kirov sonradan muxtariyyət məsələsinin mövcud vəziyyətdən düzgün çıxış yolu və məsələnin ədalətli həlli variantı kimi qəbul edilməsi ilə həmrəy olmamışdı.[16, c.59]. Bubaxımdan Dağlıq Qarabağın statusu məsələsində vəziyyətin hələ 1921-ci il iyunun əvvəlində müəyyənləşməsinə

baxmayaraq, onun inzibati-ərazi quruluşunun tam müəyyənləşməsinin 1923-cü ilin 7 iyuluna kimi ləngiməsində S.Kirovun mövqeyinin təsirini etiraf etməmək düzgün olmazdı.

Tədqiqatımızda aydınlıq gətirdiyimiz başqa bir məqam 1921-ci il 5 iyulda Qafqaz Bürosunun Dağlıq Qarabağa statusun hansı formada veriləcəyi, sonradan Zaqafqaziya sovetlər qurultayı, Azərbaycan K(b)P-nın qurultay və plenumlarındakı məsələyə düzəliş və əlavələrin edilməsi nəticəsində muxtariyyət statusunun aid ediləcəyi ərazilərin hüdudlarının dəyişikliyə məruz qalmasıdır.

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər)Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin 1923-cü il 1 iyun tarixli iclasında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarında “Muxtar Qarabağ vilayəti” yaratmaq tədbirləri irəli sürülmüşdü. Bunlara uyğun olaraq 1923-cü ilin 7 iyulunda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında dekret qəbul edilmişdi.[16, c.95].

Lakin, partiya təşkilatı və ali qanunverici orqanın qərarlarında qeyd olunduğu kimi, Qarabağın aran və dağlıq hissələrinin bir yerdə olmasını nəzərdə tutan “Muxtar Qarabağ vilayəti” yaradılması planı erməni əhalisinin üstün olduğu Qarabağın yuxarı hissəsini əhatə edən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması variantı ilə ermənilərin gələcəkdə irəli sürəcəkləri ərazi iddiaları üçün daha əlverişli baza yaradılmasını təmin edirdi.

Muxtar vilayətin yaradılması prosesinin gedişində sovet diktaturası rejiminin təbiətindən və sovet milli siyasətinin əsl mahiyyətinin təsirindən irəli gələn başqa ciddi qanun pozuntuları da baş verdi. Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların məsələ ilə bağlı rəyinin nəzərə alınmaması, status məsələsinin, heç olmasa, orada yaşayanların iştirakı ilə referendumla müəyyən olunmaması və digər özbaşnalıqlar o vaxtkı respublikanın beynəlmiləlçi rəhbərliyi tərəfindən ört-basdır edilmişdi. Bunun zərərli və təhlükəli nəticələri özünü çox da gözlətmədi. Bu vəziyyət əvvəlcə 1945-ci ilin sonunda, sonra 1950-ci illərin axırlarında və nəhayət 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti ərazi iddiaları üçün zəmin yaratmış oldu.

Beləliklə, sovet milli siyasətinin rəsmi elan edilmiş prinsiplərinin praktik fəaliyyətdə ciddi təhrif edilməsi, beynəlmiləlçi respublika bolşevik rəhbərliyinin qeyri-ciddi mövqeyi və mərkəzin bu məsələdə tutduğu birtərəfli, qərəzli mövqe 1920-ci illərdə Ermənistanın xeyrinə tarixi ərazilərimizin itirilməsinə gətirib çıxardı. Belə bir siyasət əhalinin bolşevik hökumətinin vəd etdiyi keyfiyyətcə yeni milli münasibətlərin bərqərar olacağına bəslədiyi inamın boşa çıxması demək olmaqla bərabər, sonda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki sərhədlərimiz daxilindəki ərazimizin xeyli azalması ilə nəticələndi.

Sovet milli siyasətinin anti-Azərbaycan mahiyyətini müəyyən edən başqa bir istiqamət yeni hakimiyyətin ilk vaxtlar ağız dolusu vəd etdiyi milli sovet

respublikalarının Sovet Rusiyası ilə tam bərabər hüquqlu əsaslarla əlaqələr saxlayacağına, sosialist cəmiyyəti qurulmasında əlbir hərəkət edəcəkləri haqqındakı bəyanat və öhdəliklərin 1920-ci ilin yayından başlayaraq ciddi dəyişikliklərə məruz qalması idi.

Sovet Rusiyası bolşevik hökumətinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının mahiyyətə formal müstəqilliyi adı almış “müstəqillik oyunu” əslində əvvəlki “beynəlmiləçilik və bərabər hüquqlar” əsasında əməkdaşlıq vədlərindən fərqli olaraq, əvvəlcə siyasi, ardınca iqtisadi mülahizələr səbəbindən praktik fəaliyyətdə təhrif edilməyə, sonra isə inkar olunmağa başladı.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin mövcudluğunun elə ilk aylarından Sovet Rusiyası ilə münasibətlərin xarakterinin dəyişməsinin ilk beş aylıq mərhələsi 1920-ci ilin sentyabrın 30-da Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası və Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası arasında hərbi-siyasi ittifaq müqaviləsinin imzalanması ilə yekunlaşmışdı.[4, s.52]. Müqavilənin şərtlərini diqqətlə nəzərdən keçirsək, dərhal aydın olurdu ki, Azərbaycan rəhbərliyi, guya mövcud siyasi vəziyyətin mürəkkəbliyi, iqtisadi əlaqələrin pozulduğu və “düşmən kapitalist əhatəsi” şəraitində təklikdə mövcud olmağın qeyri-mümkünlüyü ilə razılaşaraq, müstəqil dövlətçilik fəaliyyəti üçün qəbul ediləməz prinsiplə əhəmiyyətli sayılan bir sıra səlahiyyətlərini Rusiyaya həvalə edirdi.

Bu müqavilədən başlayaraq 1922-ci ilin martın 12-də üç Cənubi Qafqaz milli sovet respublikasının iştirakı ilə Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması haqqında qərar [13]qəbul edilənədək Azərbaycan SSR hökuməti əksər dövlətçilik səlahiyyətlərini Sovet Rusiyasının ixtiyarına verməklə, daha bir neçə ciddi siyasi səhvlər etmiş oldu.

Belə demək də tam doğru olmazdı ki, dövlətçilik fəaliyyətinin mühüm funksiyalarının Sovet Rusiyasına həvalə edilməsi yerli milli hökumətin təşəbbüsü və ya mövqeyinin əksi olmayaraq, mərkəzin siyasi iradəsi əsasında baş verirdi.

Sovet hökuməti qurulmasından cəmi bir neçə ay keçəndən sonra Azərbaycan SSR-də cəmiyyət və dövlət quruculuğu ilə bağlı bütün addımların yalnız Moskva ilə razılaşdırıldıqdan sonra icra edilməsi təkcə respublika rəhbərliyindəki milli mütərəqqi düşüncə tərzli və uzaqgörən bolşevik kadrların deyil, yerlərdə adi insanların da narahatçılığına və bundan irəli gələn müraciətlərin edilməsinə səbəb olurdu. Vəziyyətin bu məcrada davam etməsi tezliklə Azərbaycanın Moskvadan siyasi, iqtisadi asılılığına səbəb olacaq sosialist dəyişikliklərinin yerli şəraiti və milli xüsusiyyətləri nəzərə almadan, Sovet Rusiyasının direktiv göstərişlərinə uyğun həyata keçirilməsi Azərbaycan SSR-nin “formal müstəqilliyinə” son qoymalı, onun müstəmləkə rejiminin yeni formada davamı olan “sovet imperiyası” tərkibinə daxil edilməsi ilə nəticələnməli idi.

Sosialist quruculuğu prosesinin çətinlikləri, mövcud düşmən əhatəsi və digər əsassız mülahizələri əsas götürən Moskvanın diktəsi ilə 1920-ci ilin sonu və 1921-ci ilin ilk yarısında üç Zaqafqaziya Respublikasının nəqliyyat, ticarət və digər iqtisadi əlaqələrinin idarə olunmasının mərkəzləşdirilməsi sahəsində bir sıra addımlar atıldı.

1921-ci ilin 3 noyabrında Zaqafqaziya respublikalarının vahid ittifaq dövləti yaratması ətrafında Moskvanın başladığı siyasi oyunların yekunu olaraq hazır ittifaq müqaviləsi layihəsi təklifi irəli sürüldü.[15, c.108-109]. Azərbaycanda, müəyyən qədər də Gürcüstanda Zaqafqaziya ittifaqının açıq əleyhinə çıxanlar (Nəriman Nərimanov, Ruhulla Axundov, Mirzə Davud Hüseynov və digərləri) guya beynəlmilçilik mövqelərindən uzaq düşməkdə, partiyanın siyasi xəttinə qarşı çıxmaqda günahlandırılaraq müxtəlif təzyiqlərlə üzləşmişdilər. Onlar bir qədər sonra tamamilə azlıqda qalaraq, hadisələrin bu məcrada davamına hansısa təsir göstərmək imkanlarını da itirdilər.

1922-ci ilin martın 12-də üç Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikası ali qanunverici orqanlarının birgə iştirakı ilə onların ittifaqının yaradılmasını təsdiq edən müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən ittifaqın iki ali orqanı – İttifaq Soveti və Ali İqtisadi Şura arasında vəzifə bölgüsü də aparıldı.[15, c.109-110].

İttifaq müqaviləsinin şərtinə əsasən üç respublikanın vahid federasiyada birləşməsi nəzərdə tutulsa da, “qısamüddətli müstəqillik” dövrünün ardınca onların, demək olar ki, bütün hüquqlarından məhrum edilmiş Zaqafqaziya milli respublikalarının yerində faktiki olaraq vahid dövlət olan ZSFSR yaradıldı. Bu təxminən bir ildən çox davam edən mərkəzin “milli müstəqillik” oyununun sonu, Azərbaycan SSR-nin onsuz da formal olan “müstəqilliyinin” ləğv edilməsində, yəqin ki, həlledici addım oldu.

1922-ci ilin 10-13 dekabrında keçirilmiş Zaqafqaziya Sovetlərinin I Qurultayında yeni ittifaqın Konstitusiyası qəbul edildi.[8, s.6]. Burada Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə, Xalq Komissarları Sovetinə seçkilər əvvəlcədən hazırlanmış sənarı əsasında keçirilərək mərkəzin siyasi iradəsinə tam uyğun idi. Doğrudur, bəzi mülahizələrə əsaslanaraq daxili işlər, səhiyyə və digər nazirliklərin birləşdirilməsi müvəqqəti təxirə salınsa da, faktiki olaraq bütün məsələlər vahid mərkəzdən idarə olunur, ilk növbədə iqtisadi cəhətdən çox geridə qalan Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR iqtisadiyyatının nisbətən daha zəngin iqtisadi potensiala və təbii sərvətlərə malik Azərbaycan SSR hesabına dirçəlməsinə şərait yaradılırdı.

Bu prosesdə ən ağırını o idi ki, barələrində bəhs etdiyimiz milli əqidəli və açıq dünyagörüşlü rəhbər kadrların etirazlarına heç bir əhəmiyyət verməyən mərkəz şəhərlərdə, sənaye müəssisələrində, mədəni-maarif kollektivlərində, qəzalarda, hətta kəndlərdə bu məsələnin müzakirələrinin gedişində bu qərarın “bəyənilməsinə” təşkil edirdilər.

Beləliklə, Zaqafqaziya ittifaqının təşkili heç bir siyasi reallıq və iqtisadi zərurətdən irəli gəlməyərək, yalnız Mərkəzin siyasi ambisiyalarının və məkrli planlarının zorakı üsullarla həyata keçirilməsinin nəticəsi idi.

1922-ci ilin 30 dekabrında Moskvada dörd Sovet Respublikasının – RSFSR, ZSFSR, Ukrayna SSR və Belorusiya SSR-nin – vahid ittifaq yaradıb Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) adlanan dövlətdə birləşməsi də[12, s.14], demək olar ki, eyni senarı əsasında həyata keçirildi. Beləliklə, Azərbaycanın “formal” dövlət müstəqilliyinə son qoyuldu və ya milli dövlətçilik tarixində 70 ilə yaxın davam edən fasilə yarandı.

Təhlillərimiz göstərdi ki, Cənubi Qafqazda çoxmillətli region sayılan ərazilərin yeni sovet hakimiyyəti dövründə də milli qarşıdurma və silahlı münaqişələrə çevrilməsi tamamilə gözlənilən idi. Lakin, Sovet Rusiyası bu vəziyyəti daha da qızıqdırdı və bu, Azərbaycan SSR üçün xüsusi ilə çox ağır nəticələr verdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq respublikanın ərazi bütövlüyünə yeni qəsdlər törədildi. Əslində Azərbaycan ərazisi Sovet Rusiyası tərəfindən hərraca çıxarılmışdı. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının sərhədboyu ərazilərinin bir qismi qonşu Gürcüstan və Ermənistan SSR-ə güzəştə gedildi. Nəticədə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən miras qalmış 113,9 min kv. km ərazi sovet hakimiyyəti illərində 86.6 min kv. km-ə qədər itirildi. Ermənistanın təcavüzü və Sovet Rusiyasının hərbi-siyasi təzyiqi nəticəsində əzəli yurd yerimiz, tarixi torpaqlarımız olan Zəngəzurun cənub-qərb hissəsindəki ərazilərin də ermənilərə “bağışlanması” və burada Mehri rayonunun təşkili ilə Azərbaycan SSR özünün tərkib hissəsi olan Naxçıvandan ayrı salındı, bu bölgə ilə əlaqələr çətinləşdi. Sovet totalitar rejiminin milli siyasəti nəticəsində Zəngəzurun bir hissəsinin ermənilərin əlinə keçməsi ilə Azərbaycan torpaqları parça-parça edildi, onunla Türkiyə arasında əlaqələr pozuldu, torpaqlarımızın sonrakı işğalı üçün yeni zəmin və şərait yaradıldı.

Sovet milli siyasətinin daha bir acı təzahürü olan, əsassız erməni iddiaları əsasında 1923-cü il iyulun 7-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili Azərbaycan SSR-ə qarşı törədilmiş növbəti ərazi qəsdı idi. DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibində təşkil olunmasına baxmayaraq bu Ermənistana və onun himayədarlarına Qarabağ üzərində gələcək siyasi oyunları üçün bir “əlyeri” imkanlarının yaradılması idi. Əslində elə belə də oldu. Sonrakı on illiklərdə cərəyan edən hadisə və proseslər göstərdi ki, DQMV Azərbaycanın suveren ərazisinə yerləşdirilmiş saatlı bomba kimi gələcəkdə davamlı olaraq Respublikamızın ərazi bütövlüyünə çox ciddi təhdidlərin törədilməsinə rəvac verirdi. Belə ki, zaman keçdikcə DQMV-nin erməni rəhbərliyi Moskvadakı bəzi havadarlarının dəstəyi ilə bu tarixi torpaqlarımızın Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR-ə birləşdirmək üçün xeyli iş aparır, bu istiqamətdə

fəallaşdı. Nəhayət, SSRİ dağılana yaxın artıq ermənilər Qarabağda silahlandırılmışdı və bölgəni işğal etmək üçün Ermənistan Silahlı Qüvvələri 1988-ci ildən aktiv hərbi əməliyyatlara başlayaraq Azərbaycan ərazisinə təcavüz etdi. 1980-ci illərin sonu - 1990-cı illərin əvvəlində bu bölgədə baş verən silahlı qarşıdurmalar, Ermənistanın DQMV-ni özünə birləşdirmə tələbləri və Azərbaycan Respublikasına hərbi təcavüzü müharibəyə səbəb olur. Ermənistan ordusu Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquqla tanınmış ərazilərini –keçmiş DQMV-nivə ona qonşu 7 rayonu (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan) işğal edir. 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan və möhtəşəm zəfərlə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə 30-illə yaxın müddətdə tarixi torpaqlarımız olan Qarabağ bölgəsi düşmən tapdağı altında qaldı.

Dediklərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, sovet hökuməti qurulmasından dərhal sonra Azərbaycan SSR-də cəmiyyət və dövlət quruculuğu ilə bağlı bütün addımların yalnız Moskva ilə razılaşdırıldıqdan sonra icra edilməsi təkcə respublika rəhbərliyindəki milli mütərəqqi düşüncə tərzli və uzaqgörən bolşevik kadrların deyil, yerlərdə adi insanların da narahatçılığına və bundan irəli gələn müraciətlərin edilməsinə səbəb olurdu.

Sonda onu deyək ki, deyilənlərin nəticəsi olaraq Azərbaycanın Moskvadan siyasi, iqtisadi asılılığına səbəb olacaq sosialist dəyişikliklərinin yerli şəraiti və milli xüsusiyyətləri nəzərə almadan, Sovet Rusiyasının direktiv göstərişlərinə uyğun həyata keçirilməsi Azərbaycan SSR-nin “formal müstəqilliyinə” son qoymalı, onun müstəmləkə rejiminin yeni formada davamı olan “sovet imperiyası” tərkibinə daxil edilməsi ilə nəticələnməli idi. Bu da özünü çox gözəltmədi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Dövlət Arxivi. F.28, siy.1, iş.201, v.171-172.
2. Azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. Prezident Kitabxanası // <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl7.pdf>.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920-iyun 1941). Bakı, “Elm”, 2008. 568 s.
4. Bayramova R.M. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2007; 196 səh.
5. Əliyev H.Ə. Naxçıvanın müxtariyyəti tarixi nailiyyətimizdir və biz bunu qoruyub saxlamalıyıq // “Azərbaycan qəzeti”, 17 yanvar 1998-ci il.
6. Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Yüz iyirmi dördüncü kitab. noyabr 2022 - dekabr 2022. Bakı, Azərənşr, 2022; 372 səh.

7. Hacıyev İsmayıl. Ermənistanın Azərbaycanı qarşı ərazi iddiaları və soyqırımı siyasəti // Xalq qəz., 31 mart 2019-cu il. Səh. 7.
8. İsmayılov X.C. Azərbaycanda sovet hüqunun inkişafı kontekstində konstitusion dəyişikliklər. // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2018. №1. səh. 5-22.
9. Məmmədaliyeva Leyla. BMT-Azərbaycan: 25 illik əməkdaşlığın əsas məqamları // Xalq qəz., 07 aprel 2017-ci il. Səh. 9.
10. Məmmədov N.Z. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu (1921-1938-ci illər). Bakı, Bakı Universiteti, 2012, 508 səh.
11. Məmmədov N.Z. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Azərbaycan-Ermənistan ərazi məsələləri. // Tarix və onun problemləri. №1-2. Bakı, 2009. Səh.132-141.
12. Ömərov V. Azərbaycan SSR-in ZSFSR və SSRİ-yə qatılması və formal siyasi müstəqilliyin və dövlətçiliyin ləğvi // Səs qəz., 2012, 23 noyabr. Səh. 14.
13. Paşayev A. Azərbaycanda sovet totalitar rejimi necə yarandı // "Azərbaycan" qəz., 21-22 iyul 2001-ci il.
14. Rəhmanzadə Şamil. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri). Bakı, Aspoliqraf - 2008, 376 səh.
15. Багирова Ирада. Интеграционные процессы на Южном Кавказе и политика великих держав в исторической ретроспективе. // Кавказ и Глобализация. Т.1(2). 2007. с.102-113.
16. К истории образования Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925. Документы и материалы. Азербайджан, Баку: - 1989. с.193.
17. О том, как менялась граница Зангезура в составе Азербайджанской ССР и Армянской ССР // <https://1news.az/news/20210604092857677-O-tom-kak-menyalas-granitsa-Zangezura-v-sostave-Azerbaidzhanskoi-SSR-i-Armyanskoi-SSR>